

UNIVERSITATEA „OVIDIUS” DIN CONSTANȚA
ȘCOALA DOCTORALA DE TEOLOGIE
DOMENIUL DE DOCTORAT: TEOLOGIE

PRAVILA DE RUGĂCIUNE OGLINDITĂ ÎN PAGINILE SCRIPTURISTICE
ȘI ÎN OPERA SFINȚILOR PĂRINȚI
PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL V-LEA

Rezumatul tezei de doctorat

CONDUCĂTOR DE DOCTORAT

Pr. Prof. Univ. Dr. Nechita Runcan

STUDENT-DOCTORAND

Gelu Păcurar

Constanța

2019

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

INTRODUCERE / 6

1. Motivația alegerii temei / 6
2. Premise de lucru / 11
3. Obiective de lucru și metode de cercetare / 16
4. Stadiul actual al cercetării / 19

I. Rugăciunea în scrierile Vechiului Testament / 24

1. Considerații asupra rugăciunii individuale în Vechiul Testament / 24
2. Pravila de rugăciune în Legea lui Moise / 28
3. Mărturia manuscriselor descoperite la Qumran / 32
4. Considerații asupra caracterului Psalmilor și a folosirii lor în pravila de rugăciune / 34

II. Rugăciunea individuală în scrierile Noului Testament / 41

1. Domnul nostru Iisus Hristos, Arhiereul cel Veșnic și Învățător al rugăciunii / 41
 - a. Înnoirea filiației omului față de Dumnezeu și exprimarea ei într-un nou cult / 41
 - b. Rugăciunea definitorie a creștinului: Rugăciunea Domnească / 42
 - c. Pilde de rugăciune lăsate de Domnul Hristos / 47
2. Elemente preluate din iudaism în pravila de rugăciune creștină? / 50
3. Coordonate ale pravilei de rugăciune în Biserica Primară / 57
 - a. Mărturia cărții *Faptelor Apostolilor* / 57
 - b. Determinări scripturistice asupra conținutului și caracterului rugăciunilor în Biserica Primară / 64

III. Rugăciunea în scrierile Părinților Apostolici / 69

1. *Didahia* sau *Învățătura celor doisprezece Apostoli* / 69
2. Sfântul Clement Romanul / 71
3. Epistola zisă a lui Barnaba / 73
4. Epistolele Sfântului Ignatie Teoforul / 74
5. Sfântul Policarp al Smirnei / 75
6. Pravila de rugăciune în *Actele Martirice* / 76

IV. Rugăciunea individuală în scrieri ale autorilor patristici din a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea / 79

1. Clement Alexandrinul / 79
2. Tertulian / 81
3. Origen / 85
4. Sfântul Ciprian al Cartaginei / 87
5. Primele tâlcuiri păstrate ale Rugăciunii Domnești / 90

6. Variante textuale ale Rugăciunii Domnești / 95
7. Observații legate de postura și gesturile care însoțeau rugăciunea individuală / 97
- V. Pravila de rugăciune în cele mai vechi regulamente bisericești (sec. III-V) / 99
 1. Despre câteva dintre dificultățile evaluării istoriografice a regulamentelor bisericești ale epocii patristice / 99
 2. *Tradiția Apostolică* atribuită Sfântului Ipolit Romanul / 101
 3. *Constituțiile Apostolice* / 107
 4. *Testamentum Domini* / 109
 5. *Canoanele Apostolice* în varianta copto-arabă / 111
 6. *Didascalia Apostolorum* în versiunea târzie etiopiană / 111
 7. O privire sintetică asupra Ceasurilor de rugăciune în Biserica Veche / 112
- VI. Rugăciunea în cultul public al secolului al IV-lea / 116
 1. Distincții liturgice tehnice / 116
 2. „Cultul de catedrală” în Răsărit în secolul al IV-lea / 119
 - a. Slujba (rugăciunea) de seara / 119
 - b. Slujbele de priveghere / 122
 - c. Slujba (rugăciunea) de dimineața / 123
 - d. Excurs: pelerina Egeria despre rânduiala slujbelor de la Ierusalim / 126
 3. Cultul de catedrală apusean după mărturia Sfântului Ambrozie al Milanului / 130
- VII. Pravila monastică egipteană până epoca propagării *Regulilor* basilienice / 135
 1. Pravila de rugăciune a primilor monahi egipteni cunoscuți / 139
 2. Pravila de rugăciune pahomiană (sau a Egiptului „de Sus”) / 144
- VIII. Viața de rugăciune în Capadocia secolului al IV-lea / 151
 1. Puterea Tradiției liturgice în mediul capadocian / 151
 2. Oficiul liturgic „de catedrală” capadocian / 155
 - a. Slujba capadociană de seară / 155
 - b. Slujba de priveghere și cea de dimineață în Capadocia / 157
 3. Elemente ale pravilei de rugăciune a Părinților Capadocieni / 164
 - a. Indicii despre pravila de rugăciune a Sfintei Macrina / 165
 - b. Experimentele ascetice ale Sfinților Vasile cel Mare și Grigorie Teologul în direcția stabilirii unei pravile a rugăciunii / 167
 4. Pravila *Asceticelor* basilienice / 170
 - a. Rugăciunea – ocupația de căpetenie a monahului / 174
 - b. Pravila de rugăciune potrivit *Regulilor ascetice mari* / 176
 - c. Pravila scrierii capadociene anonime *Despre feciorie* / 181
 5. Considerații asupra teologiei rugăciunii la Părinții Capadocieni / 184
 - a. Despre idealul rugăciunii la Sfinții Grigorie Teologul și Grigorie al Nyssei / 185
 - b. Tâlcuirea la Tatăl nostru / 188

IX. Pravila răsăriteană monastică de rugăciune la finalul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea / 192

1. Egiptul de Jos / 192
2. Elemente de pravilă monastică „urbană” / 199
3. Elemente de pravilă monastică urbană în Palestina / 200
4. Elemente de pravilă monastică urbană la Antiohia / 205
5. Prolegomenă la o istorie a rugăciunii neîncetate / 210

CONCLUZII / 214

BIBLIOGRAFIE / 218

- I. Izvoare primare / 218
- II. Izvoare secundare (surse traduse) / 221
- III. Cărți și monografii / 225
- IV. Articole și studii / 228
- V. Ediții electronice / 231

INTRODUCERE

Teza de doctorat cu titlul „Pravila de rugăciune oglindită în paginile scripturistice și în opera Sfinților Părinți până la începutul secolului al V-lea” își propune să exploreze universul vieții de rugăciune privată a creștinilor primelor secole, așa cum e acesta succesiv reflectat în paginile Sfintei Scripturi, în scrierile Părinților Apostolici, în acelea ale Sfinților Părinți ai secolelor III-IV și în alte documente bisericești provenite din această perioadă.

Cuvântul **pravilă** vine din slavonul *pravilo*, care în sens larg denumește obiceiul de drept, regula primită prin tradiție, datina. În sens tehnic, *pravila* poate denumi o lege, o normă sau un îndreptar, iar prin extensie, chiar un corp de legi bisericești sau civile. Cu timpul, sensul bisericesc al cuvântului „pravilă” s-a restrâns, ajungând să denumească o regulă de rugăciune zilnică, îndeobște însoțită de post și metanii, sau un îndreptar de spovedanie, aplicate într-o mănăstire, sau individual de către mireni. În cercetarea noastră, am folosit termenul în sensul de *rânduială zilnică de rugăciune asumată personal*.

1. Motivația cercetării

Bogăția izvoarelor scrise care cuprind informații despre rugăciunea creștină, generate în timpul efervescentei literare a secolului al IV-lea, secolul „de aur” al literaturii patristice, e aceea care ne-a determinat să fixăm ca reper *ad quem* al cercetării începutul secolului al V-lea. Perioada corespunde inflorescenței speciei patristice și canonice a *vechilor regulamente bisericești*. Finalul secolului al IV-lea e martorul fazei finale de rescriere a *Tradiției Apostolice* atribuite Sfântului Ipolit Romanul, dar și al redactării *Constituțiilor Apostolice*. După începutul secolului al V-lea această specie literară intră în declin. Începutul secolului al V-lea e totodată perioada în care și-au scris operele de maturitate unii dintre cei mai mari Părinți apuseni: Fericiții Ieronim și Augustin. Semnificativ, prin opera de traducere a acestor părinți și scriitori bisericești fascinați de Răsăritul creștin – sau răsăriteni de-a dreptul, cum era Sfântul Ioan Casian – Apusul a putut face cunoștință cu scrierile Părinților greci și cu *Așezămintele monahale* răsăritene.

Proclamarea de către Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a anului 2007 ca an comemorativ al Sfântului Ioan Gură de Aur și, respectiv, a anului 2009 ca an omagial al

Sfântului Vasile cel Mare, Arhiepiscopul Cezareei Capadociei și al celorlalți Sfinți Capadocieni în Patriarhia Română a readus în centrul atenției preoților și credincioșilor români opera și exemplul vieții Sfinților Trei Ierarhi. Cercetarea de față rămâne expresia fascinației pe care opera teologică și ascetică a Părinților Apostolici, a scriitorilor bisericești vechi, a Sfinților Trei Ierarhi dar și a primilor monahi cunoscuți o exercită asupra învățăcelului în cele ale teologiei și în cele ale vieții ascetice, dar și expresia căutărilor personale ale autorului în direcția discernerii unor repere și practici de rugăciune la marii Părinți ai Bisericii.

2. Planul lucrării

Disertația însumează 232 de pagini și este împărțită în nouă capitole, încadrate de secțiuni dedicate introducerii și concluziilor. În primele două capitole ne-am aplecat asupra studiului rugăciunii individuale, așa cum e aceasta reflectată de scrierile Vechiului și, respectiv, Noului Testament. Analiza asupra rugăciunii în Noul Testament a avut în vedere trei aspecte-cheie: înnoirea rugăciunii adusă de Mântuitorul Domnul nostru Iisus Hristos, practica rugăciunii în Biserica Primară, elementele cultice preluate de creștini din cultul iudaic.

Capitolul al III-lea s-a ocupat de chestiunea rugăciunii în scrierile Părinților Apostolici: *Didahia*, Sfântul Clement Romanul, *Epistola lui Barnaba*, Sfântul Ignatie Teoforul, Sfântul Policarp al Smirnei, dar și de mărturiile privitoare la practica rugăciunii furnizate de *Actele Martirice*. Următorul capitol a privit rugăciunea individuală în scrieri ale autorilor patristici din a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea: Clement Alexandrinul, Tertulian, Origen, Sfântul Ciprian al Cartaginei, ocupându-se îndeosebi de primele tâlcuiri patristice păstrate asupra Rugăciunii *Tatăl nostru*. Capitolul V a fost dedicat studiului pravilei de rugăciune în cele mai vechi regulamente bisericești, provenind din perioada secolelor III-V: *Tradiția Apostolică* atribuită Sfântului Ipolit Romanul, *Constituțiile Apostolice*, *Testamentum Domini*, *Canoanele Apostolice* și *Didascalia Apostolilor*.

În capitolul al șaselea a fost luată în discuție chestiunea dezvoltării cultului public – așa-numitul „cult de catedrală” – atât în Răsărit cât și în Apus, în climatul de pace religioasă instalat odată cu intrarea în legalitate a creștinismului, în timpul Sfântului Împărat Constantin cel Mare, la începutul secolului al IV-lea. Izvoarele acestei perioade atestă slujbele de seară și dimineață, între care este intercalată și slujba privegherii. Al șaptelea capitol a fost dedicat explorării diferitelor întrupări ale pravilei monastice egiptene până epoca propagării *Regulilor* basilieni.

În acest context, am făcut distincție între practicile de rugăciune ale primilor anahoreți cunoscuți, ale căror experiențe și apoftegme sunt cuprinse în colecția *Patericului* și, respectiv, pravila comunităților de tradiție pahomiană din Egiptul de Sus. În capitolul VIII ne-am ocupat de contextul vieții de rugăciune în Capadocia secolului al IV-lea, trecând în revistă elementele „oficiului de catedrală” capadocian, cu scopul de a evidenția „infuziile” de cult monastic operate de către Sfinții Capadocieni în cultul comunităților păstorite de ei. Am încercat să trasăm conturul pravilei de rugăciune a Sfintei Macrina cea Tânără, sora Sfinților Vasile cel Mare și Grigorie al Nyssei, dar și să discernem conținutul experimentelor ascetice ale Sfinților Vasile și Grigorie Teologul în timpul retragerii lor în Pont (c. 358-361). *Regulilor* basilienne privitoare la rugăciune le-a fost dedicat un subcapitol aparte (p. 176-181), după cum de o analiză separată au avut parte scrierea capadociană *Despre feciorie* (p. 181-185), cât și tâlcuirea pe care Sfântul Grigorie al Nyssei a dat-o Rugăciunii Domnești (p. 188-191).

Un ultim capitol al tratării (cap. IX) a fost dedicat pravilei răsăritene monastice de rugăciune la finalul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea. În cadrul acestui capitol a fost urmărită evoluția pravilei monastice a Egiptului de Jos (după mărturiile lui Paladie, și acelea ale Sfinților Ioan Casian și Gherman), și a tipologiei monastice urbane, așa cum e aceasta atestată de mărturii istorice provenite din Palestina (Egeria, Sfântul Ioan Casian) și din Antiohia (Sfântul Ioan Gură de Aur). Una din caracteristicile acestei tipologiei liturgice citadine este împrumutarea slujbei de priveghere de dimineață, specific monahală. Aceste dezvoltări istorice atestă tendința mimetică, rămasă până astăzi specifică Răsăritului creștin, de a introduce atât în viața liturgică cât și în practica privată elemente de rânduială sau de pravilă specific monahale. În această privință, Sfinții Părinți Capadocieni, mari admiratori ai primilor monahi, au fost deschizători de drum.

În Concluzii am încercat o sistematizare a materialului istoric cercetat, organizând pravilele de rugăciune cercetate după tipologii, și am formulat o serie de observații asupra trăirii idealului rugăciunii neîncetate în Biserica primelor patru veacuri.

3. Premisele cercetării și principiile lucrului cu izvoarele

Studierea pravilei de rugăciune așa cum e aceasta oglindită în paginile scripturistice și în opera Sfinților Părinți până la începutul secolului al V-lea presupune o abordare interdisciplinară,

situată la intersecția dintre *Istoria Bisericească*, *Studiul Biblic*, *Teologia Liturgică*, *Patrologia* și *Spiritualitatea*.

Aceste discipline împărtășesc rigurozitatea și o serie metode și de instrumente specifice studiilor istorice cât și studiilor biblice, cum sunt lucrul cu izvoarele în limba originală, critica izvoarelor, etc. Aceste exigențe privesc atât lucrul cu textul biblic cât și cu izvoarele literare relevante pentru istoria rugăciunii și a slujbelor în Biserica creștină a primelor patru secole.

Cercetarea noastră a fost marcată de o serie de premise fundamentale, asupra cărora am insistat în Introducere. Între acestea:

- 1) Rugăciunea nu a lipsit nicicând din viața Bisericii și a membrilor ei.
- 2) Rugăciunea creștină stă sub semnul îndemnului Mântuitorului privitor la interiorizare și smerenie: „*Tu însă, când te rogi, intră în camera ta și, închizând ușa, roagă-te Tatălui tău, Care este în ascuns, și Tatăl tău, Care vede în ascuns, îți va răsplăti ție*” (Mt. 6, 6).
- 3) Accentuarea smereniei îi determină pe autorii duhovnicești să fie parcimonioși în privința descrierii vieții de rugăciune. Excepție fac îndemnurile pastorale. O implicație a acestei stări de fapt este aceea că izvoarele scrise nu „țin pasul” cu realitatea vieții de rugăciune.
- 4) Rugăciunea este prin excelență practică. Ea presupune călăuzire duhovnicească, îndreptar și tradiție. Toate acestea pot curge cu vigoare și în afara izvoarelor scrise.
- 5) Din aceste premise putem formula un principiu de lucru cu izvoarele istorice scrise, care să țină cont de realitatea și de mecanismele tradiției Bisericii. Putem postula că, dacă o realitate nu este menționată explicit în izvoare, aceasta nu înseamnă cu necesitate că ea n-a existat în acea epocă istorică. Asumăm astfel o poziție împotriva istoricismului și literalismului de sorginte protestantă, care, în lipsa dovezilor scrise, presupune că un element sau altul al tradiției creștine nu ar fi existat până la prima sa menționare scrisă explicită.
- 6) Acest principiu ortodox de lucru cu izvoarele este confirmat de realitatea istorică a așa-numitei *disciplina arcani*, discreția profilactică, în virtutea căreia, în epoca înfruntării dintre păgânism și creștinism, tainele credinței – și mai ales rugăciunile – nu erau fixate în scris tocmai de teama ca nu cumva acestea să ajungă în mâna necredincioșilor. Un exemplu clar rămâne faptul că într-o epocă istorică pe atât de târzie pe cum e ultimul sfert al secolului al IV-lea: potrivit Egeriei, pelerină la Locurile Sfinte, pe la anii 381-384 d. H., Crezul nu le era dezvăluit păgânilor, iar catehumenilor le era încredințat numai

imediat înainte de Botez.¹ Unii cercetători, precum F. H. Chase și Roy Hammerling avansează chiar teoria că Rugăciunea *Tatăl nostru* era prima rugăciune predată neofitilor în Biserica Veche, așadar că le era dezvăluită acestora abia după Botez, tâlcuirea ei îndeplinind funcția unei program catehetic.² Această atitudine de discreție și reticența de a fixa în scris tainele credinței explică în parte realitatea istorică a faptului că cei mai vechi codici liturgici (cum ar fi *mss. Barberini 336; Sinaiticus gr. 863, și 864*) care ne-au parvenit datează din jurul anului 800 d. H. În zadar am căuta în secolul al III-lea sau al IV-lea o carte de slujbă dedicată, conținând slujbele zilnice, în înțelesul modern al *Ceaslovului* sau *Octoihului*. Cu excepția elementelor liturgice păstrate în scris de vechile regulamente sau rânduieli bisericești, cum ar fi *Tradiția Apostolică* atribuită Sfântului Ipolit Romanul († c. 236), în respectivele secole astfel de informații nu erau de găsit în scris. Acestei explicații i se adaugă și aceea că, în acea epocă istorică, unele slujbe liturgice pur și simplu nu existau, sau dacă existau, cunoșteau numai forme arhaice și nesfârșite variații locale. Propensiunea spre unificare și codificare liturgică reprezintă o tendință care caracterizează epoca istorică a sfârșitului primului mileniu creștin.

Pentru cercetătorul ortodox al izvoarelor istoriei rugăciunii, a ignora realitatea Tradiției Bisericii și a-i nega eficiența înseamnă a rata întâlnirea cu subiectul și a eșua în a sesiza evidența. Situată în interiorul Tradiției Bisericii și conștiința faptului că viața de rugăciune a Bisericii Vechi e mult mai bogată decât lasă izvoarele scrise să se înțeleagă îi acordă cercetătorului un mandat în virtutea căruia el poate umple spațiile goale cu presupuneri pioase dar informate, bazate pe comparația diferitelor tipologii și filoane liturgice. Firește, informațiile verificate istoric au prioritate față de orice conjecturi.

- 7) O altă premisă majoră de lucru este aceea că *nu poate fi trasată o graniță fermă între rugăciunea publică (cultul Bisericii) și rugăciunea privată*. Bineînțeles, această observație nu privește Sfintele Taine și ierurgiile, care presupun prezența preotului săvârșitor. Nu există însă nici o prevedere canonică sau vreo poruncă bisericească prin care să i se interzică credinciosului de rând să recite sau să citească acasă slujba vecerniei, a utreniei sau a ceasurilor. Ceea ce reputatul liturgist iezuit Robert F. Taft (n.

¹ EGERIA, *Pelerinaj la Locurile Sfinte*, XLVI, 2-3; 5-6, traducere de Cornelia Frișan, ediție bilingvă îngrijită de Andrei Mărcuș, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2009, p. 229-231.

² Frederic Henry CHASE, *The Lord's Prayer in the Early Church*, Cambridge, at the University Press, 1891, p. 24; Roy HAMMERLING, *The Lord's Prayer in the Early Church. The Pearl of Great Price*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, p. 19.

1932; arhimandrit în cadrul Bisericii Greco-Catolice Ucrainene din Statele Unite) afirmă cu privire la caracterul rugăciunii primilor monahi se poate aplica într-o măsură considerabilă și rugăciunii în general în Biserica primelor secole. El spune:

„Noi avem astăzi obiceiul de a distinge între rugăciunea «privată» și cea «liturgică», însă pentru primii monahi rugăciunea era doar una, întotdeauna personală, uneori făcută în comun cu alții, alteori de unul singur, în taina inimii sale [...] Ar fi un anacronism patent să introducem o distincție prea ascuțită între «liturgic» și «privat» în monahismul timpuriu. În literatura monastică, în epoca începuturilor, singura diferență între rugăciunea solitară și cea comună consta în aceea dacă era mai mult de o persoană de față”.³

Pentru cercetătorul pravilei de rugăciune în primele patru secole, aceasta premisă implică faptul că și cultul „public” – sau, mai exact, rugăciunea comună a Bisericii, dacă avem în vedere epoca Bisericii ascunse în catacombe – se constituie în obiect al studiului. În fond, ce i-ar fi împiedicat pe creștinii primelor trei secole să țină rânduielile de rugăciune zilnică ale Bisericii în intimitatea propriilor lor case, mai ales dacă vor fi fost privați de posibilitatea de a participa la rugăciunile comune ale creștinilor sau nu vor fi dispus de un locaș de cult? Dimpotrivă, dacă vom avea în vedere efectele persecuțiilor asupra vieții creștine, e discutabil în ce măsură putem vorbi despre un cult cu adevărat „public” în primele trei secole. Fie și numai această observație e de ajuns să ne convingă de faptul că *distincțiile moderne dintre rugăciunea publică și cea privată nu pot cunoaște aici aplicare*. Studiul nostru nu s-a putut ocupa de Sfânta Euharistie în Biserica Veche, în pofida indubitabilei centralități pe care aceasta a avut-o și încă o are în cultul public. Indisolubila legătură dintre Cina Domnului și preoția sacramentală trasează singura graniță fermă între cultul public și cel privat. Cu toate că Sfânta Euharistie va fi putut fi celebrată în case private, ea nu se putea ține în lipsa episcopului sau a preotului săvârșitor. Nu același lucru e însă valabil pentru rugăciunea de seară sau de dimineață, care puteau fi recitate de către fiecare creștin în casa sa.

- 8) În strânsă legătură cu dificila distincție dintre rugăciunea publică și cea privată stă și *principiul mimetic* observabil în cultul public „de catedrală” al secolului al IV-lea, în epoca în care creștinismul primise libertate de cult, când e atestată o marcată tendință de a

³ Robert TAFT, *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press, St. John's Abbey, Collegeville, MN, 1986, p. 68; 71.

copia în context urban rânduiești de rugăciune sau de slujbă monahale. Să ne aducem aminte de mărturia pelerinului Egeria privitoare la râvna acelor mireni care privegheau toată noaptea alături de monahi în bisericile din Ierusalimul anilor 380 după Hristos.⁴ Această propensiune a creștinilor „din lume” spre a imita viața de rugăciune a monahilor a dat chiar naștere unei noi tipologii liturgice, atestată începând cu ultima parte a secolului al IV-lea și numită de specialiștii în Liturgică „monastic-urbană”. Această trăsătură, care caracterizează creștinismul răsăritean până în zilele noastre, validează raportarea la rugăciunea și slujbele monahismului timpuriu ca la izvoare relevante pentru studiul vieții de rugăciune personală a creștinilor din respectiva perioadă.

4. Repere bibliografice

Aportul **studiilor istorice** asupra chestiunii rugăciunii în Biserica Veche e de natură să asigure o mai bună înțelegere a notelor generale ale contextului istoric. Fără a lua în calcul premisa și efectele acelei *disciplina arcani*, sau aspecte specifice convertirii și pregătirii pentru Botez, așa cum sunt acestea elucidate, de exemplu, de către Pr. Prof. Daniel Benga (2001; 2007), este virtual imposibil să accesăm contextul istoric al rugăciunii în primele patru secole creștine. Delimitarea Bisericii de iudaism și paralela confruntarea cu păgânismul, problema disciplinei penitențiale, noile provocări aduse de intrarea în legalitate a creștinismului și formularea simfoniei dintre Biserică – toate, teme clasice de Istorie a Bisericii Universale – iluminează succesiv din unghiuri diferite chestiunea rugăciunii atât în Biserica Primară cât și în perioada patristică clasică. Ca o observație de fond, studiile dedicate teologiei și spiritualității Părinților Capadocieni – cel puțin majoritatea celor cuprinse în prestigioasa serie *Studia Basiliana* – dau mărturie pentru o perspectivă fragmentată după discipline teologice asupra epocii și teologiei capadociene: perspectiva biblistului asupra acestei epoci va fi determinată de cadrele Studiului biblic, iar cea a patrologului sau a specialistului în Omiletică va fi marcată de împărțirile și categorisirile uzuale în respective discipline de studiu, etc. Există însă și excepții, cum ar fi studiul Pr. Mihai Colibă (2009), care unește perspectiva studiului liturgic cu aceea a istoriei

⁴ EGERIA, *Pelerinaj la Locurile Sfinte*, XXIV, 12, ed. cit., p. 172-173

monahismului.⁵ Tot aici am putea aminti și contribuția interdisciplinară a canonistului Pr. Prof. Nicolae Dură dedicată cercetării mărturiilor literare vechi-creștine privitoare la rugăciune.⁶

Cercetarea noastră a preluat și folosit categorii uzuale ale **Liturgicii comparative**, cum sunt acelea de „cult de catedrală”, „cult monastic” sau „cult monastic-urban”, tipologii care descriu viața liturgică a Bisericii începând cu secolul al IV-lea și pot fi urmărite pe durata câtorva secole, atât în Răsărit cât și în Apus. Firește, studiul nostru nu s-a putut ocupa cu decelarea istoriei formulării bizantine devenite clasice a celor Șapte Laude bisericești (a căror formă cristalizată e atribuită convențional secolului al IX-lea), așa cum le cunoaștem astăzi din viața liturgică a Bisericii Ortodoxe, ci, dat fiind că ne-am ocupat numai de primele patru secole creștine și în special de mărturia Părinților Capadocieni, obiectul studiului nostru l-au constituit *preistoria și rudimentele acestor slujbe*. Primul sfânt părinte care încearcă să identifice concret și să fixeze temporal cele șapte momente de rugăciune de care vorbește Ps. 118, 164 („*De șapte ori pe zi Te-am lăudat pentru judecățile dreptății Tale*”) este, potrivit mărturiei *Patericului*, Sfântul Epifanie, episcopul de mai târziu al Salaminei († 403), trăitor într-o mănăstire palestiniană între anii 337 și 367. Însă nici la finalul secolului al IV-lea nu exista un consens în privința identificării celor șapte momente de rugăciune zilnică. Între numele acelor sfinți părinți ai secolului al IV-lea care s-au străduit să identifice – cu rezultate diferite – cele șapte momente de rugăciune zilnică ale Psalmistului în slujbele Bisericii se numără și acelea ale sfinților Vasile cel Mare și Ioan Casian.

Într-o descriere aproximativă, ritul bizantin al zilelor noastre reprezintă o formă multiplu prelucrată a sintezei dintre cele două rituri, așa cum a fost aceasta într-o primă formă cristalizată la Ierusalim, în rânduiala mănăstirii Sfântului Sava, rânduială ulterior adoptată la catedrala Sfânta Sofia din Constantinopol. Acest tipic, îndeobște atribuit Sfântului Cuvios Sava († 532), avea să fie revizuit de către Sfinții Sofronie al Ierusalimului († 638) și Ioan Damaschinul († 749). În factura monastic-ierusalimiteană, sinteza dintre cele două oficii avea să fie promovată activ începând cu secolul al nouălea la Constantinopol, și de aici în tot Imperiul Bizantin, prin tipicul mănăstirii constantinopolitane Studion, ale cărei prestigiu și influență aveau să sporească odată

⁵ Pr. Mihai COLIBĂ, „Regulile monahale ale Sfântului Vasile cel Mare în istoria vieții monahale și a cultului creștin”, în *St.Bas.* II, Ed. Basilica a Patriarhiei Române, București, 2009, p. 459-474.

⁶ Pr. Asist. Dr. Nicolae V. DURĂ, „Mărturii ale tradiției ortodoxe, biblice și patristice, despre rugăciune”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul LX (1984), nr. 1-3, p. 88.

cu rezistența la adresa iconoclaștilor, între ai cărei campioni s-au numărat călugării studii Sfântul Platon († 814) și nepotul său, Sfântul Teodor († 826).

Ca puncte de plecare ale studiului nostru am folosit contribuții ale unor nume de referință în câmpul Liturgicii comparative. Cele mai valoroase titluri în câmpul acestor studii rămân cele semnate de către: liturgistul anglican Paul Bradshaw (n. 1945)⁷, respectiv, de către părintele iezuit american Robert F. Taft (n. 1932)⁸, dar și teza de doctorat susținută la Londra în 1998 și publicată în 2004 a regretatului egumen ortodox de origine engleză Gregory [Graham, ca mirean] W. Woolfenden (1946-2008).⁹ Acestor nume de referință li se adaugă și altele, provenind din spațiul studiilor liturgice autohtone: Pr. Prof. Petre Vintilescu și, respectiv, Pr. Prof. Ene Braniște.

Obiectivele studiului nostru trec însă dincolo de interesele de studiu ale liturgistului, coborând înspre zorii creștinismului, spre epoca Noului Testament, și, implicit, și încă mai în profunzime, spre lumea Vechiului Testament. Din perspectiva cercetătorului ortodox, cuvântul Scripturii nu este însă numai izvor istoric pentru studiul ethosului vieții religioase a poporului evreu și a Bisericii Primare, ci în primul rând cuvântul revelat al lui Dumnezeu. Această opțiune a situării în interiorul Tradiției Bisericii, are pentru noi drept consecință exigența evitării exceselor criticii biblice apusene și validează selectarea și invocarea unor studii biblice care lucrează *în favoarea* Tradiției și nu împotriva ei. **Studiile biblice** venite din spațiul Ortodoxiei de limbă română dedicate rugăciunii în Biserica Primară, aparținând Pr. Prof. Ioan Mircea (1955) și, respectiv, Pr. Prof. Grigorie Marcu (1960) au atins numai secundar aceste aspecte, considerate ca parte a ethosului comunitar al primilor creștini. Studiile mai noi, cum sunt cele ale Pr. Prof. Constantin Preda (2002; 2007) recuperează mult în direcția analizei filologice și a celei statistice, rod al lucrului cu instrumente moderne de studiu biblic. Ultimele decenii au fost martorele înfloririi studiilor dedicate manuscriselor descoperite la Qumran (lângă Marea Moartă) în trei etape, între anii 1946-1956. Dintre acestea se remarcă studiile profesorului Daniel K. Falk (1997; 2000; 2015, etc.) de la Universitatea de Stat Pennsylvania, care explorează universul liturgic și disciplina internă a comunităților de la Qumran. Aceste studii aruncă o lumină proaspătă asupra a

⁷ *Daily Prayer in the Early Church: A Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*, ¹1981, Wipf and Stock Publishers, Eugene, Oregon, 2008.

⁸ *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press, St. John's Abbey, Collegeville, MN, ¹1986.

⁹ *Daily Liturgical Prayer: Origins and Theology*, Ashgate Publishing, ¹2004, Routledge, New York, ²2016.

ceea ce putea însemna rugăciunea în anumite medii iudaice în perioada din preajma dărâmării Ierusalimului.

Unghiurilor de lumină venite din partea acestor discipline li se adaugă perspectivele oferite de **Patrologie** și **Spiritualitate**. În măsura în care a fost intelectual posibil, textele relevante pentru istoria vieții de rugăciune au fost reperate în originalul grecesc sau latinesc. Am explorat filoane literare relevante pentru conținutul vieții creștine până la începutul secolului al V-lea, contemplându-le și din perspectiva exigențelor vieții ascetice, respectiv, a încercării de a găsi soluții practice pentru transpunerea idealului ascetic în realitatea cotidiană, ceea ce corespunde uneia dintre liniile de forță ale spiritualității capadociene.

Cap. I: Rugăciunea în scrierile Vechiului Testament

Având în minte premisele mai sus expuse, putem mai ușor înțelege rațiunile pentru care realizarea unei descrieri cu pretenții de exactitate a vieții de rugăciune privată în epoca Vechiului Testament rămâne o sarcină imposibilă. Cu toate acestea, putem extrage din Scriptura Vechiului Testament oarecare indicii privitoare la viața de rugăciune a primilor patriarhi și ulterior a poporului ales. Sorți mai mari de izbândă pare să aibă *o sondare tipologică* asupra modalităților și conținutului rugăciunii individuale conservate în mărturia Scripturii Vechi. Fără mărturia Noului Testament am fi încă mai dezorientați în câmpul acestor încercări, ceea ce atestă încă o dată principiul interdependenței dintre Vechiul și Noul Testament. Din perspectiva obiectivelor studiului nostru, prin informațiile privitoare la rânduieile iudaice de rugăciune observate de Mântuitorul nostru Iisus Hristos – cum e, de exemplu, pasajul de la Lc. 4, 16-30, care pare să descrie participarea Domnului nostru Iisus Hristos la o slujbă de dimineață, ținută în zi de sabat la sinagogă –, Noul Testament devine un izvor istoric de primă-mână în studiul vieții liturgice în Iudeea primei jumătăți a secolului I d. H., și, în consecință, o unealtă esențială în studiul vieții de rugăciune vechi-testamentare.

Prima mărturie scripturistică asupra rugăciunii provine din cartea Facerii, unde la cap. 4, v. 26 ni se spune „*Lui Set de asemenea i s-a născut un fiu și i-a pus numele Enos. Atunci au început oamenii să cheme numele Domnului Dumnezeu*”. Următorul loc, provenind tot din cartea Facerii, descrie un moment în care patriarhul Avraam s-a rugat lui Dumnezeu. Expresia folosită pentru a evoca gestul său fundamental, desfășurat de această dată *înaintea unui jertfelnic*, e aceeași: „*a chema numele lui Dumnezeu*” (Fac. 12, 8; 13, 4). De la descrierea primelor gesturi de

rugăciune, cartea Facerii trece la menționarea primelor cuvinte de rugăciune păstrate de Sfânta Scriptură – semnificativ, o binecuvântare: „*Și l-a binecuvântat Melchisedec pe Avram și a zis: «Binecuvântat să fie Avram de către Dumnezeu Cel Preaînalt, Ziditorul cerului și al pământului! Și binecuvântat să fie Dumnezeu Cel Preaînalt, Cel ce i-a dat pe vrăjmașii tăi în mâinile tale!»*” (Fac. 14, 19-20). Un alt exemplu de binecuvântare îl reprezintă rugăciunea de mulțumire adusă lui Dumnezeu de către Eliezer, sluga patriarhului Avraam (Fac. 24, 27). Din aceste prime menționări biblice ale rugăciunii se poate extrage concluzia că forma primordială a rugăciunii o reprezintă binecuvântarea lui Dumnezeu.

În cercetarea noastră, am amendat împărțirea tipologică clasică a rugăciunii în Vechiul Testament propusă în de Pr. Prof. Emilian Cornițescu, rugăciune de laudă – mulțumire – cerere¹⁰, pe care, pentru a descrie mai bine epoca premozaică, am adaptat-o după formula: a) rugăciunea de binecuvântare, b) rugăciunea de laudă sau de mulțumire, c) rugăciunea de cerere, furnizând pentru fiecare dintre tipologii exemple vechi-testamentare (p. 25-28).

Legea dată prin Moise prevedea ca tabăra lui Israel să aducă **jertfă zilnică neconținută dimineața și seara**: „*Iată ce vei aduce tu pe jertfelnic: doi miei de un an fără meteahnă vei aduce în fiecare zi, jertfă neconținută: un miel să-l aduci dimineața [LXX: τὸ πρωὶ] și celălalt miel să-l aduci seara [LXX: τὸ δευτερόν]*” (Ieș., 29, 38-39; Num. 28, 3-4). Adjectivul δευτερός din versiunea Septuagintei vine de la ἡ δεῖλη „după-amiaza”, ceea ce poate plasa momentul jertfei înainte de căderea serii.

Un al doilea factor de natură să ritmeze viața taberei lui Israel aflată în peregrinare spre pământul făgăduinței era **culegerea zilnică a manei**. Exegetul anglican Walter R. Moberly propune teoria potrivit căreia, porunca mărturisirii zilnice a fidelității față de Dumnezeu, cunoscută ca **Șema Israel** („*Ascultă, Israele [Șema Israel], Domnul Dumnezeu nostru este singurul Domn. Să iubești pe Domnul Dumnezeuul tău, din toată inima ta...*” Deut. 6, 4-9), să fie pusă în legătură cu adunarea zilnică a manei¹¹, așadar, să fie considerată ca o expresie zilnică a recunoștinței pentru primirea manei. Ambele versiuni ale textului (textul paralel, la Deut. 11, 18-20; devenite și temeuri pentru purtarea filacteriilor) conțin îndemnul adresat fiilor lui Israel de a mărturisi credința în Dumnezeu Cel Unul și de a rememora prima poruncă a Decalogului și

¹⁰ Diac. Asist. Dr. Emilian CORNIȚESCU, „Sensul rugăciunii după Vechiul Testament”, în *Ortodoxia*, anul XXXV (1983), nr. 3, p. 387-404.

¹¹ R.W.L. MOBERLY, *Old Testament Theology: Reading the Hebrew Bible as Christian Scripture*, Baker Academic, Baker Publishing Group, Grand Rapids, Michigan, 2013, ed. electronică (e-book), p. 69.

atunci *când se aflau în casă, și când mergeau pe cale, și când se culcau, și când se sculau*. Momentul acestei sculări menționate în ambele pasaje de la Deuteronom ar putea corespunde momentului adunării maneii dimineața, eveniment zilnic pentru care israeliții aveau un motiv concret să-I mulțumească lui Dumnezeu. Studiile biblice ortodoxe nu resping postulatul ca recitarea lui *Șema* să fi avut loc la momentul jertfei zilnice neîntrerupte de la Cortul Mărturie, dimineața și seara. Nu e clar când *Șema Israel* a devenit parte din cultul zilnic iudaic. În tot cazul, tratatul *Berakoth* (sec. II d. H.) al *Talmudului Babilonian* conține prevederi detaliate despre modul în care trebuia recitată *Șema*, de două ori pe zi: **seara și dimineața**.

Prima menționare biblică explicită a rugăciunii însoțite de **îngenunchere** provine din cartea III Reg. 8, 54 (rugăciunea regelui Solomon la sfințirea Templului).

Tradiția iudaică mai târzie avea să adauge rostirii lui *Șema* Cele Optsprezece – astăzi, nouăsprezece – Rugăciuni (*Șemoneh Esreh*), rostite **de trei ori pe zi, dimineața, la prânz și seara**, ca parte a pravilei de rugăciune iudaică. În iudaismul actual, rugăciunea de dimineață rămâne cea mai importantă rugăciune a zilei. Ea conține încă *Șema Israel*, precedată de două binecuvântări (p. 28-32).

Manuscrise păstrate ale comunității de la Qumran atestă sau cel puțin implică existența unei pravile conținând rugăciuni de *dimineața* și *seara*, care debutau cu binecuvântări, rânduite după o anumită secvență în cursul lunilor și al zilelor acestora. Binecuvântarea finală, rostită probabil de către un preot, era scurta formulă: „Pace peste Israel!”. Alte mărturii qumranite sugerează existența chiar a mai multor tipologii ale rugăciunii de dimineață (p. 32-34).

Un alt subcapitol (I.4; p. 34-40) a fost rezervat unor încercări de sistematizare tipologic-liturgică a Psalmilor, după conținutul lor general, împărțirea și indicațiile liturgice iudaice, și, respectiv, elemente de conținut care îi făceau adecvați pentru o anumită slujbă de la templul lui Solomon sau un anumit moment al zilei. Psalmi precum 5; 15; 16; 21; 26; 41; 56; 58; 62; 76; 87; 118 (v. 62. 148); 129; 133; 142 ar fi putut fi folosiți în timpul privegherii nocturne iudaice. Despre Psalmii 3 și 90 știm sigur că erau prețuiți atât de către rabini cât și de către membrii comunității de la Qumran în lupta cu ispitele nocturne. Toate încercările cercetătorilor de a reconstitui planul liturghiei zilnice iudaice, atât celei de la templu, a celor ale comunității sau comunităților de la Qumran sau a celei a sinagogii, presupun o secțiune finală doxologică, pentru care cea mai adecvată rămânea cântarea sau intonarea de psalmi sau de imne.

Cap. II: Rugăciunea individuală în scrierile Noului Testament

Capitolul dedicat rugăciunii individuale în Noul Testament (p. 41-68) debutează cu o serie de considerente de ordin teologic dogmatic cu privire la înnoire filiației omului față de Dumnezeu și exprimarea ei într-un nou cult, ambele fundamentate de economia Întrupării Fiului lui Dumnezeu, Domnul nostru Iisus Hristos (p. 41-42). Rugăciunea adresată lui Dumnezeu de către aceia care împărtășesc credința în Fiul lui Dumnezeu întrupat se cuvine să fie făcută *în numele* Acestuia (In. 16, 23b-24). Modelul rugăciunii creștinului, expresie a filiației în care Dumnezeu ne-a reșezat prin har, ne-a fost dat de Domnul Hristos Însuși: Rugăciunea *Tatăl nostru*. Au fost semnalate diferențele dintre cele două variante textuale ale Rugăciunii Domnești păstrate la Matei 6, 9-13 și, respectiv, Luca 11, 2-4 (p. 43-44) și am făcut serie de remarci asupra aspectului paternității divine relevat de această rugăciune, a „sfînțirii numelui” lui Dumnezeu și a cererii „pâinii celei spre ființă” (p. 44-46).

Cercetarea noastră a trecut în revistă și alte pilde de rugăciune lăsate nouă de Mântuitorul Hristos, Care a însoțit cu rugăciunea momentele cele mai importante ale economiei Sale mântuitoare (p. 47-48). În mod aparte, Domnul Hristos ne-a lăsat îndemnul *privegherii nocturne unite cu rugăciunea* (Lc. 21, 36; Marcu 13, 33. 35-37). Între îndrumările cu caracter practic privitoare la rugăciune lăsate nou de Mântuitorul se mai numără acelea ca rugăciunea să fie făcută fără fățarnicie și fără vorbărie multă (Mt. 6, 5-7; Mc. 12, 40), cu inimă înfrântă și smerită (Lc. 18, 13), să privească mai întâi bunurile sufletești (Mt. 6, 8. 31-33) și să fie însoțită de împlinirea voii lui Dumnezeu (Mt. 7, 21; cf. Lc. 6, 46) (p. 49-50).

Un al doilea subcapitol (p. 50-57) a luat în discuție – la nivel teoretic și practic – posibilitatea faptului ca elemente din iudaism să fi fost preluate în pravila de rugăciune creștină. Ne-am raliat opiniei Părintelui Alexander Schmemmann (1921-1983), care credea că din iudaism au fost preluate în creștinism „cărămizile” tipologice sau „unități liturgice” (ex. binecuvântarea, preamărirea, mărturisirea păcatelor, mijlocirea, doxologia) cu care ajutorul cărora a fost construită montura noului cult, având în centru Euharistia.¹² Este cert că în secolul I, *Șema* era recitat, atât de evreii din Palestina cât și de către cei din diaspora, *seara la culcare și dimineața la trezire*, și nu este exclus ca această pravilă să fi evocat sacrificiul peren de la Templu. Celor două momente ale pravilei de rugăciune iudaice li s-a adăugat un al treilea, observat *la amiază*,

¹² Pr. Alexander SCHMEMMANN, *Introducere în teologia liturgică*, traducere din limba engleză de Ierom. Vasile Bârză, Ed. Sophia, București, 2009, p. 114

despre care însă nu este clar dacă a intrat în pravila iudaică înainte sau după căderea Ierusalimului sau dacă el ținea strict de sfera privată a vieții de rugăciune.

Dublul postulat potrivit căruia că rugăciunea de dimineața și de seara a creștinilor ar fi copiat pravila de rugăciune privată iudaică, ale cărei momente ar fi fost la rândul-i dictate de sacrificiul peren de la Templu nu se poate susține. Potrivit mărturiei istoricului Josephus Flavius, în templul lui Irod, în sec. I d. H., jertfa de seară era adusă la Ceașul al IX-lea. Apoi, nu trebuie uitat că Templul era unic și că numai în Ierusalim era anunțat prin trâmbițe ceașul jertfei. Cultul de sinagogă, atât în Palestina cât și în diaspora, evoluau pe coordonate diferite de acelea ale Templului ierusalimitean. Viața de rugăciune zilnică privată a evreilor în epoca Templului lui Irod rămâne un tărâm deschis oricăror presupuneri. Singurele componente certe ale acestuia erau recitarea zilnică a lui *Șema* (poate deja încadrată de binecuvântări), cât și ceremonia săptămânală *kidduș* (binecuvântarea vinului vineri seara, la intrarea în sabbat). Între alți factori care fac imposibilă discernerea anvergurii influenței pravilei iudaice de rugăciune asupra pravilei creștine se numără: dărâmarea Ierusalimului și a Templului și încetarea sacrificiului peren, tardiva fixare în scris a Mișnei (sec. II d. H.), imposibilitatea de a data precis cărți apocrife relevante (cum e *A doua Carte a lui Enoh*), și, nu în ultimul rând, influența Bisericii însăși asupra cultului sinagogii.

Știm că Domnul nostru Iisus Hristos S-a rugat la orele obișnuite de rugăciune ale evreilor, adică *dimineața și seara*, eventual și *la prânz sau după-amiaza* (corespunzând ceașului al IX-lea), și adesea și *noaptea*, și că Apostolii au procedat la fel. Practica observării acestor momente de rugăciune ține însă mai degrabă de *ordinea naturală a lucrurilor*, de recunoștința firească a omului față de Dumnezeu. În epoca preindustrială, așadar și în antichitate, oamenii se orientau după ciclul solar, astfel că dormeau fragmentat, în două reprize separate de o perioadă de veghe. Rugăciunea nocturnă avea loc în această perioadă de veghe, între primul și al doilea somn.¹³ O mărturie clară ne oferă cartea *Faptelor Sfinților Apostoli*, cap. 3, v. 1, unde ni se istorisește că Sfinții Apostoli Petru și Ioan aveau obiceiul de se sui la Templu spre a se ruga *la ceașul al nouălea*, ora jertfei de seară, dar și rugau *dimineața, la ceașul al treilea* (F.A. 2, 15). Părintele Robert Taft avertizează însă că nu se poate trasa o echivalență simplificată între cele

¹³ A.R. EKIRCH, *At Day's Close, Night in Times Past*, W.W. Norton & Co., New York, 2005, p. 300-323; IDEM, „Sleep We Have Lost: Pre-industrialized Slumber in the British Isles”, în *The American Historical Review* 106 (2001), p. 343-386, apud Jeremy PENNER, *Patterns of Daily Prayer, Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*, Seria *Studies on the Texts of the Desert of Judah*, vol. 104, Brill, Leiden – Boston, 2012, p. 167 ș.u.

trei momente de rugăciune din timpul zilei, care ar fi putut constitui tradiția evreiască în secolul I d. H., și ceea ce aveau să fie mai târziu Ceasurile creștine de rugăciune III, VI și IX.¹⁴

Cel de-al treilea subcapitol al acestei secțiuni (p. 57-64) a fost dedicat mărturiei cărții *Faptelor Sfinților Apostoli* privitoare la viața de rugăciune a primilor creștini. După o analiză lexicală cantitativă, am încercat să facem determinări asupra conținutului rugăciunii Bisericii Primare, descrise de alte cărți ale Noului Testament ca *psalmi*, *citiri* și *cântări*: I Cor. 14, 26; Efes. 5, 19; Iacob 5, 13. Între aceste rugăciuni, s-a numărat cu certitudine rugăciunea *Tatăl nostru*, la care fac aluziile pasaje de la Rom. 8, 15 și Gal. 4, 6, care vorbesc despre Duhul Sfânt care strigă din inima noastră „Avva! Părinte!”, dar și alte laude și binecuvântări ale lui Dumnezeu (Lc. 24, 53; F.A. 2, 46). Foarte de timpuriu, Biserica a văzut în *Psalmi* un bun al său, împrăștiat prin recunoașterea împlinirii profețiilor mesianice ale Psalmilor în venirea în lume a Domnului Hristos (după principiul enunțat la Lc. 24, 44). Utilizarea Psalmilor în predica Bisericii, în cultul public și rugăciunea privată a nutrit ea însăși conștiința de sine a comunității Bisericii Primare.¹⁵

Primii creștini se întâlneau și la templul din Ierusalim pentru a se ruga împreună (F.A. 3, 11 – 4, 31; 5, 12-42), însă și în case private (F.A. 2, 1.46; 4, 23-31; 12, 5. 12) – aceasta mai ales după ce au fost izgoniți de la templu. Pe lângă rugăciunea de dimineața și cea de seara, ei se rugau și noaptea: F.A. 12, 5. 12; 16, 25. Semnificativă este și insistența cărții *Faptelor Sfinților Apostoli* asupra adverbului *homothymadón*, „de un cuget” (10 ocurențe), cât și asupra expresiei „a chema numele Domnului”, ambele folosite pentru a descrie rugăciunea primilor creștini. „Chemarea numelui Domnului” este invocarea lui Hristos Cel Înviat, și constituie o mărturisire de credință a primilor creștini în învierea lui Iisus.¹⁶ În ultima parte acestui capitol (p. 64-68) am trecut în revistă cele 26 de rugăciuni, binecuvântări și imne identificate de părintele franciscan Adalbert Hamman (1910-2000) în cartea *Faptelor Apostolilor*, epistolele pauline și în *Apocalipsa Sfântului Evanghelist Ioan*¹⁷ și am făcut estimări asupra potențialei lor folosiri în cult cât și remarci generale asupra caracterului rugăciunii primilor creștini.

¹⁴ Robert TAFT, S.J., *The Liturgy of the Hours in East and West*, p. 10-11.

¹⁵ John BEHR, *Formarea teologiei creștine*, vol. 1 – *Drumul spre Niceea*, traducere din limba engleză de Mihail G. Neamțu, Ed. Sophia, București, 2004, p. 29-30; 34-35; 37-38; 47-48, etc

¹⁶ Pr. Conf. Dr. Constantin PREDA, „Rugăciunea în Biserica Apostolică...”, p. 35; cf. Paul F. BRADSHAW, *Daily Prayer in the Early Church*, p. 25.

¹⁷ A. HAMMAN, *Prières des premiers chrétiens*, nouvelle édition, Arthème Fayard, Paris, 1952, p. 441-443; textul în traducere franceză al respectivelor rugăciuni și imne, p. 38-56.

Cap. III: Rugăciunea în scrierile Părinților Apostolici

Atenția noastră s-a îndreptat în cel de-al treilea capitol al tratării (p. 69-78) asupra referirilor și aluziilor la rugăciune păstrate în scrierile Părinților Apostolici. Am luat în discuție: *Didahia sau Învățătura celor doisprezece Apostoli*, *Prima epistolă către Corinteni* a Sfântului Clement Romanul, *Epistola zisă a lui Barnaba*, Epistolele Sfântului Ignatie Teoforul, *Epistola către Filipeni* a Sfântului Policarp al Smirnei, și mărturia *Actelor Martirice*. *Didahiei* (cap. 8) îi datorăm prima menționare explicită a **trei momente** (nespecificate) de rugăciune zilnică, pe care creștinii erau chemați să le respecte. Rugăciunea rostită la aceste momente era *Tatăl nostru*; pentru creștini, ea înlocuia *Șema Israel*. În același capitol al *Didahiei* găsim prima atestare a postului creștin de miercură și vinerea. *Epistola lui Barnaba* insistă asupra nevoii de a face pocăință inclusiv noaptea, ceea ce presupune rugăciunea, în vreme ce Sfântul Policarp († 155/156) face aluzii la cuvintele Rugăciunii Domnești, probând astfel indirect popularitatea acesteia printre creștini în veacul al II-lea. *Actele Martirice* atestă că același Părinte Apostolic avea obiceiul de a se ruga „la prânz”, așa cum făcea și Sfântul Mucenic Alexandru, un secol și jumătate mai târziu. Despre alți sfinți martiri, precum Sfânta Perpetua († 7 martie 203) sau Sfântul Sava Gotul († 12 aprilie 372) știm că aveau obiceiul de a cânta psalmi. Privegherea nocturnă însoțită de rugăciune era atestată și de Sfântul Ciprian († 14 septembrie 258), și era practică și de Sfintele Mucenițe Agapi, Irina și Hiona († 1 aprilie 304).

Cap. IV: Rugăciunea individuală în scrieri ale autorilor patristici din a doua jumătate a secolului al II-lea și prima jumătate a secolului al III-lea

În acest capitol (p. 79-98) am luat în discuție informațiile privitoare la rugăciune cuprinse în scrierile mai multor părinți și scriitori bisericești ai secolelor II-III. La Clement Alexandrinul (†c. 215) găsim pentru întâia dată clară atestare a rugăciunii creștinului la **ceasurile III, VI și IX**.¹⁸ Locul din Ps. 118, v. 164: „De șapte ori pe zi Te-am lăudat pentru judecățile dreptății Tale” era folosit de același autor ca temă scripturistică al rugăciunii neîncetate. Tot în *Stromatele* sale găsim prima atestare a **rugăciunii cu fața spre răsărit**.

¹⁸ CLEMENT ALEXANDRINUL, *Stromata a VII-a*, (cap. VII) 40; traducere, cuvânt înainte, note și indici de Pr. D. Fecioru, în „Scrieri” (II), colecția PSB, vol. 5, Ed. IBMBOR, București, 1982, p. 500.

Tertulian (†c. 240) atestă și el practica îngenuncherii și a întinderii mâinilor la rugăciune. În scrierea sa *Despre rugăciune*, el oferă și o primă justificare teologică a Ceasurilor de rugăciune **III** (Pogorârea Duhului Sfânt), **VI** (rugăciunea lui Petru, F.A. 10, 9), și, respectiv, **IX** (rugăciunea lui Petru și Ioan la templu). Tertulian notează existența unei rugăciuni de noapte, dar și a obiceiului de „a însemna” cu *semnul crucii* fruntea, trupul, dar și patul înainte de culcare.

Origen († 254) recomandă trei momente zilnice de rugăciune (dimineața, la prânz și seara), după modelul rugăciunii proorocului Daniel (Dan. 6, 11-12)¹⁹ și întoarcerea cu fața spre răsărit în timpul rugăciunii. Tot de la el ni s-au păstrat câteva modele de rugăciune zilnică, alcătuite pe baza unor pasaje din Psalmi. Sfântul Ciprian al Cartaginei subliniază simbolismul trinitar al duratei de trei ore care separă Ceasurile de rugăciune III, VI, IX și oferă o nouă fundamentare biblică pentru Ceasurile VI (Răstignirea Domnului) și, respectiv, IX (Moartea Domnului pe Cruce), simbolism care s-a menținut în Biserică până în ziua de astăzi. Acestor trei ceasuri li se adaugă momentele de rugăciune de dimineața și seara, a căror semnificație solară e pusă în legătură cu faptul Învierii Domnului (dimineața) și al așteptării eshatologice (seara).

De la Tertulian, Origen și Sfântul Ciprian ne-au parvenit și primele tâlcuiri păstrate ale Rugăciunii Domnești. Ele au fost redactate prin anii 198-200, respectiv 232-234 și 252. Toți acești autori o prețuiesc mai presus de alte rugăciuni întrucât e însuși cuvântul Domnului. Deși preferă varianta păstrată în Evanghelia după Matei, care s-a și impus în cult, ei o cunosc și o folosesc, după caz, și pe aceea păstrată în Evanghelia după Luca. Tertulian combină cele două variante principale ale rugăciunii, în vreme Origen oferă chiar o explicație pentru lecțiunea lucană a acesteia. Am trecut în revistă indiciile privitoare la variantele textuale concurente ale Rugăciunii Domnești care circulau în epoca secolelor III-VII (p. 95-97), iar în ultima secțiune a acestui capitol (p. 97-98) am inventariat cele mai relevante mărturii istorice privitoare la postura și gesturile care însoțeau rugăciunea creștină individuală în secolele II-III.

Primii exegeți ai rugăciunii sunt conștienți de implicațiile adresării către Dumnezeu cu apelativul de „Tată” și au văzut în împrărierea acestei rugăciuni expresia filiației exclusive în care creștinii stau ca nou popor ales față de Dumnezeu și corelativa delimitare față de poporul evreu și propriile sale pretenții la filiația divină. Formele de plural cuprinse în rugăciune o fac foarte adecvată uzului comunitar. Toți acești autori bisericești au înțeles că „sfințirea numelui lui

¹⁹ ORIGEN, *Despre rugăciune*, XII, 2, în „Scrieri II”, traducere de Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof., Nicolae Neaga și Zorica Lațcu, studiu introductiv și note de Pr. Prof. T. Bodogae, în colecția *PSB*, vol. 7, Ed. IBMBOR, București, 1982, p. 224-225.

Dumnezeu” se referă la sfințirea noastră. Încă din acea epocă, în lumea vorbitoare de limbă latină se impusese redarea sintagmei τὸν ἄρτον ἡμῶν τὸν ἐπιούσιον din textul Rugăciunii Domnești prin „*panem nostrum cotidianum*”. Acești primi exegeți interpretează „pâinea” ca referindu-se mai degrabă la hrana spirituală sau chiar exclusiv la Euharistie. Aceste prime comentarii patristice la Rugăciunea Domnească sunt martorele slăbirii așteptării eshatologice în perioada cuprinsă între sfârșitul secolelor al II-lea și al III-lea și ale afirmării corelative a unui ethos individualist și proiectat în viitor, reflectat între altele și în faptul că Biserica face în rugăciunile ei loc nevoilor mundane ale oamenilor, deplasare de perspectivă care avea să suscite contrareacția monahală.

Cap. V: Pravila de rugăciune în cele mai vechi regulamente bisericești (sec. III-V)

Următorul capitol (p. 99-115) a fost dedicat explorării prevederilor privitoare la rugăciunea zilnică a creștinului cuprinse în cele mai vechi regulamente bisericești: *Tradiția Apostolică* atribuită Sfântului Ipolit Romanul († c. 236) și documentele derivate din aceasta (cartea a VIII-a a *Constituțiile Apostolice*; *Testamentum Domini*; *Didascalia Apostolorum*). Cercetarea noastră a debutat cu un argument în favoarea reconsiderării beneficiilor pe care invocarea regulamentelor bisericești ale epocii patristice (*Kirchenordnungen*, *Church Orders*, *Règlements ecclésiastiques*) le pot aduce în cercetarea ethosului și vieții liturgice creștine a secolelor III-V, în pofida notoriei imposibilități a datării acestor documente-program, rescrise de la o generație la alta, și în pofida lipsei șanselor de izbândă a oricăror determinări privitoare la aplicarea sau corespondența în realitate a prevederilor lor. Aceste vechi documente bisericești conțin informații istorice prețioase, de care istoricii ortodocși nu ar trebui să se priveze din rațiuni de autocenzură sau acribie, ci s-ar cuveni să le dea o interpretare ortodoxă, chiar dacă „greutatea” istorică a acestor texte lasă de dorit și ele nu pot constitui argumente forte pentru dovedirea fără echivoc a existenței unei realități istorice la un palier temporal din trecut (sec. III-V), precis delimitat. Câtă vreme cercetătorii ortodocși se abțin în manieră protestantă de la invocarea ca izvoare a acestor documente, diverși cercetători protestanți sau neoprotestanți nu au rețineri în a le invoca și a le interpreta în favoarea tezelor lor (p. 99-101).

Tradiția Apostolică îi îndeamnă pe creștini să se roage *imediat ce s-au trezit*, adică înainte de a-și începe lucrul (cap. 35). S-ar cuveni ca acesteia să i se adauge participarea la

cateheza de la Biserică sau, în lipsa acesteia, citirea Scripturii. Sunt atestate de asemenea momentele de rugăciune de la ceasurile III, VI, IX, cărora li se acordă un simbolism ușor diferit față de cel cartaginez. Alte momente de rugăciune atestate de vechiul regulament bisericesc roman sunt cele de *dinainte de culcare*, de *la miezul nopții*, și, respectiv, cel de *la cântatul cocoșilor*. Capitolul 42 al aceleiași scrieri atesta obiceiul creștinilor de a-și însemna cu ajutorul mâinii fruntea și ochii în chipul sfintei cruci.

Cartea a VIII-a a *Constituțiilor Apostolice* reia recomandările *Tradiției Apostolice* privitoare la pravila de rugăciune, însă, spre deosebire de regulamentul roman, înlocuiește rugăciunea de dinainte de culcare cu cea de seară cât și omite rugăciunea de la miezul nopții. În capitolele 47-49 ale cărții a șaptea a *Constituțiilor Apostolice* găsim câte un exemplu de imn de dimineață și de seară, cât și textul unei rugăciuni a prânzului. Toate aceste rugăciuni îmbină binecuvântări sau elemente doxologice din psalmi (dimineața: *Ps.* 79, 2; seara: *Ps.* 118, 12; prânz: *Ps.* 135, 25) cu mărturisiri hristologice nou-testamentare. Oficiul de seară includea și textul rugăciunii „*Acum slobozește...*” (prima atestare a utilizării liturgice a acesteia), iar rugăciunea de prânz, formula de la *FA* 14, 17, actualmente parte a rugăciunii de mulțumire de după masa de seară. *Constituțiile Apostolice* insistă asupra faptului ca, în lipsa participării la rugăciunile zilnice comune (săvârșite în biserică), fiecare era dator să rostească acești psalmi și aceste rugăciuni în cadru privat.

Pe lângă porunca celor trei Ceasuri de rugăciune (III, VI și IX), *Testamentum Domini* menționează momentele de rugăciune zilnică de la revărsatul zorilor, de seara, și, respectiv, de la miezul nopții. În ultima secțiune a acestui capitol (p. 112-115) am încercat o sistematizare a celor mai concludente dovezi istorice provenite din primele patru secole creștine despre evoluția numărului ceasurilor de rugăciune zilnică cât și o privire sinoptică asupra întemeierii lor scripturistice.

Cap. VI: Rugăciunea în cultul public al secolului al IV-lea

Capitolul dedicat rugăciunii în cultul public creștin al secolului al IV-lea (p. 116-134) introduce și descrie categorii specifice studiului *Liturgicii comparative*, cum ar fi acelea de „oficiul de catedrală” și „oficiul monastic”. Sintagma „oficiu de catedrală” evocă rânduiala slujbelor creștine ținute în mediu urban, devenite publice odată cu climatul de toleranță religioasă instaurat în timpul împăratului Constantin cel Mare. Între rânduilele atestate de izvoarele literare

se numără cele de *seara* și *dimineața*, cărora li se adaugă curând și o slujba de *priveghere nocturnă*. Bineînțeles, dacă se poate vorbi de o caracteristică definitorie a acestor slujbe, aceea e diversitatea locală. Cercetarea mărturiilor patristice privitoare la Bisericile locale din Răsărit ne-a permis să determinăm că una din componentele de bază ale slujbei de seară era Psalmul 140 (Eusebiu al Cezareei; *Constituțiile Apostolice* c. II, cap. 19; Sfântul Ioan Gură de Aur). Ulterior, în a doua jumătate a secolului al IV-lea, s-a încetățenit obiceiul ca slujba de seară să includă ritualul casnic al aprinderii lămpilor, astfel că Ps. 140 ajunge să fie indicat în izvoare ca „psalmul luminii”. Între alte componente probabile ale acestei slujbe de seară se vor fi numărat: o ectenie, o rugăciune, binecuvântarea arhierească. Jertfa de tămâie la ceasul serii pare să fie de sorginte siriană și să aparțină începutului de secol V.

Jurnalul Egeriei, și cartea a II-a a *Constituțiilor Apostolice* rămân sursele istorice principale pentru rânduiala slujbelor de priveghere în contextul urban al sfârșitului de secol IV. Specifică acestor slujbe era structura tripartită antifonală a cântării. Slujba de dimineață includea Psalmul 62, adesea indicat de izvoare ca „psalmul de dimineață”. Cartea a VIII-a a *Constituțiilor Apostolice* enumeră și alte elemente ale acestei slujbe: ectenie rostită de diacon; rugăciune de mulțumire și cerere, rostită de episcop; plecarea capetelor; rugăciune de mulțumire și binecuvântare, încheiată cu doxologie trinitară, rostită de episcop.

Ultima secțiune a capitolului (p. 130-134) a fost dedicată explorării indiciilor istorice apusene cu privire la cultul de catedrală la finalul secolului al IV-lea. Scrierile Sfântul Ambrozie († 397) atestă slujba de *dimineață*, de *seară* și *privegherea*. La Milano, *Fericirile* constituiau parte a rânduiei slujbei de dimineață. În epocă, în catedrale și bisericile de parohie, *psalmodierea responsorială* era una din componentele slujbei de priveghere.

Cap. VII: Pravila monastică egipteană până epoca propagării *Regulilor* basilieni

Oficiul de catedrală își găsește un pendant în „oficiul monastic”, caracterizat de preocuparea pentru transpunerea în practică a idealului rugăciunii neîncetate, tradus în rugăciuni sau slujbe cu durată mai mare, acoperind o mai mare parte a intervalului de 24 de ore. Între elementele specifice ale acestui cult se numără: privegherile din a doua parte a nopții, completate de rugăciuni scurte repetate (de tipul „rugăciunii inimii”), eventual însoțite de alternanța dintre postura verticală și îngenunchere sau chiar de mătănnii. În cercetarea noastră am făcut distincția între diversele pravile personale de rugăciune ale primilor monahi egipteni cunoscuți, despre care

aflăm din *Viața Sfântului Antonie cel Mare* scrisă de Sfântul Atanasie cel Mare, *Istoria monahilor în Egipt* a lui Rufin, *Istoria lausiacă* a lui Paladie și *Pateric*, și, respectiv, pravila de rugăciune uniformizată, funcțională în mănăstirile de tradiție pahomiană din Egiptul „de Sus”. Această din urmă pravilă prevedea: a) o slujbă de dimineață, b) una de seară, alcătuită din 6 rugăciuni, și c) o priveghere nocturnă, alcătuită probabil din 12 rugăciuni. Pentru alungarea monotoniei, rânduiala privegherii prevedea alternanța dintre postura verticală a corpului, îngenunchere și ședere. „Ingredientul” de bază al tuturor acestor rânduieli de slujbă îl reprezentau Psalmii.

Cap. VIII: Viața de rugăciune în Capadocia secolului al IV-lea

Puține părți ale Imperiului Roman se putea mândri la începutul secolului al IV-lea cu o bogată tradiție creștină, cu episcopi de seamă și cu martiri precum se putea mândri Capadocia. Pe lângă fidelitatea în credință și strictețea acetică, trăsăturile fundamentale ale acestei tradiții erau caracterul liturgic și oral. Sfântul Vasile cel Mare invocă imnul vesperal „Lumină lină” ca exemplu pentru respectabilitatea, vechimea și ortodoxia tradiției orale (*Despre Sfântul Duh*, cap. 29). Contextul liturgic capadocian din a doua jumătate a secolului al IV-lea atestă toate elementele specifice „oficiului de catedrală” (slujbele de seară, de dimineață, privegherea), cărora li se adaugă o marcată componentă catehetică și propensiunea spre imitarea în cadrul privat a rugăciunilor Bisericii (ex. *Cuvântările* 8 și 18 ale Sfântului Grigorie Teologul).

Viața Sfintei Macrina [cea Tânără], scrisă de către fratele ei, Sfântul Grigorie al Nyssei atestă momentul aprinderii lămpilor în timpul slujbei de seară. *Epistola* 207 a Sfântului Vasile cel Mare vorbește despre privegherile nocturne (din a doua parte a nopții, spre dimineață), în timpul cărora erau cântați după un sistem antifonal psalmi, slujbe la care luau parte numeroși mireni. La loc de cinste între psalmi era „psalmul mărturisirii”, Psalmul 50, care era intonat dimineața. Sfântul Vasile cel Mare se dovedește inovator, prin aceea că introduce cântarea antifonală a psalmilor, specifică slujbelor monahale, în viața liturgică a orașului. Această tendință e definitorie pentru categoria numită de liturgiști „**oficiul monastic-urban**”.

Într-un alte două subcapitole (p. 165-170) am încercat să discernem conținutul pravilei de rugăciune a Sfintei Macrina cea Tânără, și respectiv, pe acela al experimentelor ascetice ale Sfinților Vasile și Grigorie Teologul din timpul retragerii lor în Pont. Vreme de 38 de ani Sfânta Macrina († 379) a dus o viață ascetică, retrasă în casa părintească (ascetism *apotactic*). Ea se

ruga cu Psaltirea seara și dimineața, la vremea Ceasurilor și la aceea a mesei. Așa cum reiese din schimbul lor de epistole, în timpul retragerii lor în Pont (c. 358-361), Sfinții Vasile cel Mare și Grigorie Teologul observau vremile rânduite de rugăciune (dimineața, seara, privegherile) dar experimentau și cu îmbinarea sau alternarea lucrului mâinilor cu rugăciunea și cântarea, în vederea permanentizării stării de rugăciune sau cu retrageri periodice pentru rugăciune. În tot cazul, psalmodia și imnele nu lipseau din pravila lor de rugăciune. Dintr-o epistolă scrisă în anul 372 reiese că Sfântul Vasile cel Mare se împărtășea de patru ori pe săptămână (*Ep.* 93).

Aceste experimente i-au folosit Sfântului Vasile cel Mare în formularea *Regulilor* sale *ascetice*, care reprezintă expresia încercării de a reăseza pe baze ortodoxe monahismul capadocian, până atunci dominat de figura ascetică a fostului său mentor, episcopul – devenit semiarian – Eustațiu al Sevastei († după 377). Scrierile ascetice ale Sfântului Vasile sunt infuzate de spiritul ascetic al trăitorilor din pustie, pe care sfântul părinte îi vizitase în timpul pelerinajului său în Mesopotamia, Palestina și Egipt (*Ep.* 223).

Potrivit *Regulilor morale* ale marelui capadocian, rugăciunea se cuvine să fie ocupația de căpetenie a monahului; aceasta trebuie să fie făcută cu inimă curată și să privească în primul rând realitățile spirituale. Întrebarea 37 din *Regulile Mari* propune principiul îmbinării lucrului mâinilor cu rugăciunea și al interiorizării acesteia. Cu privire la „timpurile rânduite” pentru rugăciune, aceeași regulă a Sfântului Vasile menționează: Utrenia, (începută „înainte de a se lumina de ziuă”), Ceasurile III, VI, IX, Vecernia („sfârșitul zilei”), Pavecernița („începutul nopții”), Miezonoaptea.²⁰ Este prima menționare clară a celor șapte momente zilnice de rugăciune (sau Cele Șapte Laude; cf. *Ps* 118, 164), și, totodată, prima menționare a Pavecerniței. Firește, rânduiala acestor slujbe era mult mai puțin elaborată: avem aici sâmburele din care avea să se dezvolte ulterior rânduiala bizantină a acestor slujbe. Psalmul 54 făcea parte din rânduiala Ceasului al șaselea alături de Psalmul 90, care însă mai era folosit și la Pavecerniță; Psalmul 118 era folosit în cadrul rânduiei Miezonoaptea.

Scrierea anonimă capadociană *Despre feciorie* (c. 370 d. H.; în *PG* 28, col. 251-281), un regulament de viață ascetică destinat fecioarelor, ne furnizează mai multe detalii despre conținutul slujbelor zilnice. Privegherea descrisă în acest document debuta la miezul nopții și includea Psalmul 50. Această slujbă era alcătuită din unități a câte trei psalmi urmați de câte un *Aliluia*, și alterna – în manieră monahală orientală – intonarea psalmilor cu rugăciunea și

²⁰ SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Regulile mari*, Întrebarea 37, 3-5; în traducere, în *PSB*, vol. 18, 1989, p. 278-280

îngenuncherea. Slujba dimineții includea Psalmul 62 și o doxologie cântată la vremea răsăritului soarelui, însă în mod surprinzător și Psalmul 102.

O altă serie de considerații (p. 185-188) a fost dedicată învățaturii despre rugăciune în general în omiliile Sfinților Grigorie Teologul și Grigorie al Nyssei. În pofida contextului marcat parenetic și a notelor entuziaste în care rugăciunea e evocată de către Sfântul Grigorie Teologul, putem distinge referințele punctuale la psalmodie, privegherea nocturnă, lacrimile de pocăință, psalmodia și rugăciunile făcute în picioare noaptea, sau a celor de dimineața (specific: rugăciune de făgăduință sau dedicare lui Dumnezeu) și de seara (specific: rugăciune de pocăință). Episcopul Nyssei insistă mai mult asupra caracterului interior al rugăciunii (stăruința și curăția minții în rugăciune), însă îi îndeamnă pe cei mai înaintați în rugăciune să se roage alături de ceilalți, astfel încât și aceștia să beneficieze de roadele rugăciunii lor și să îi poată imita. Îmbinarea dintre viața de rugăciune singuratică și aceea de obște rămâne o notă specifică monahismului răsăritean.

Ultima parte a acestei secțiuni (p. 188-191) a fost dedicată evidențierii progresului pe care îl aduce în exegeză tâlcuirea dată Rugăciunii Domnești dată de episcopul Nyssei. Contextul sugerează că această tâlcuire era adresată în primul rând monahilor, dar și aceloră dintre mireni care doreau să le imite viața acestora.

Cap. IX: Pravila răsăriteană monastică de rugăciune la finalul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea

Ultimul capitol al tratării este dedicat studierii rânduielilor monahale egiptene și monastic-urbane răsăritene la finalul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea. Această împărțire a avut în vedere potențiala propagare a *Regulilor monahale* basilienne dincolo de granițele Palestinei, în Răsărit și Egipt, întâmplată cel mai târziu odată cu fuga lui Evagrie Ponticul în Palestina (382) și mai apoi în Egipt (384). Prin traducerea lui Rufin și aceea dată de Sfântul Niceta de Remesiana, încă înainte de sfârșitul secolului al IV-lea, *Regulile* basilienne au circulat în mediu vorbitor de limbă latină și au influențat organizarea monahismului apusean. Informații privitoare la pravila de rugăciune a monahilor din Palestina și Egipt din această epocă ne-au furnizat pelerini sosiți în Egipt din Apus, la finalul secolului al IV-lea, precum Rufin (în Alexandria, între 372-380) și Fericitul Ieronim (în Egipt, 386-388), sau din Răsărit, precum

Sfântul Ioan Casian (în Egipt, între 385-399) sau Paladie, care a locuit la Nitria un an, pe la anul 390.²¹

Această a doua „vârstă” a monahismului e marcată de strădania în vederea rostirii sau cântării întregii Psaltiri pe durata a 24 de ore, ca expresie concretă a atingerii idealului rugăciunii neîncetate. În practică, acest deziderat s-a tradus în rânduielel conținând rugăciuni al căror număr oglindea măcar simbolic numărul celor 12 ore ale zilei solare și pe acela al orelor nopții (ex. 6 rugăciuni obștești seara, înainte de culcare + 6 rugăciuni în timpul privegherii = 12 rugăciuni nocturne; cf. Sfântul Ioan Casian, *Așezămintele mănăstirești*, Cartea a II-a). O altă trăsătură specifică rânduielelilor de priveghere de seară monahale o reprezenta alternanța dintre posturile corpului (postura verticală, îngenuncherile, metaniile) combinată cu psalmodierea responsorială, structurată ternar și punctată de scurte rugăciuni.

Așezămintele mănăstirești ale Sfântului Ioan Casian vorbesc și despre viața mănăstirească din Palestina. (Cândva între anii 378 și 385, Sfântul Ioan Casian îmbrățișase împreună cu prietenul său, Sfântul Gherman, viața monahală într-o mănăstire din Betleem). Oficiul monastic-urban palestinian pe care memoriile Sfântului Ioan Casian (cartea a III-a) îl evocă includea pe lângă rânduiala privegherii, a Ceasurilor III, VI, IX (care conțineau câte trei psalmi) și a rugăciunilor de seara și de dimineață, și un nouă slujbă de dimineață, săvârșită imediat după încheierea privegherii, slujbă care ar corespunde, potrivit majorității cercetătorilor, rânduielei Ceasului I. Dacă cea de-a șaptea Laudă a zilei era la Sfântul Vasile cel Mare Pavcernița, la Sfântul Ioan Casian aceasta era cu mare probabilitate Ceasul I. Atât pentru părintele capadocian cât și pentru cel dobrogean, un oficiu zilnic conținând *șapte Laude* reprezenta nu numai punerea în practică a locului din Psalmul 118, 164, ci și un compromis onorabil și o relaxare a regimului de rugăciune deosebit de strict al monahilor egipteni.

De la Sfântul Ioan Gură de Aur ne vin informații privitoare la oficiul monastic-urban antiohian la finalul secolului al IV-lea. Deși aluziile sfântului părinte nu descriu ciclul zilnic complet al acestor slujbe, e clar că acesta includea privegherea din a doua parte a nopții (rânduială specific monahală), care era urmată de slujba dimineții. Pravila de rugăciune privată era într-atât de înrădăcinată în contextul antiohian, încât sfântul părinte simte nevoia să insiste că porunca hristică a rugăciunii private (Mt. 6, 6) nu anulează pentru creștini obligația de a participa la cultul public și de a ne ruga în biserică, chiar dacă în taină.

²¹ PALADIE, *Istoria lausiacă*, 7, ed. cit., p. 26, cf. introducerea Pr. Dumitru Stăniloae la vol. cit., p. 8.

CONCLUZIILE

În capitolul rezervat concluziilor am rezumat observațiile asupra dezvoltării și îmbogățirii pravilei zilnice de rugăciune de la trei momente de rugăciune (dimineața, prânz, seara sau, alternativ, Ceasurile III, VI, IX) la cele șapte momente de rugăciune devenite „clasice” în practica liturgică a Bisericii. În epoca de dinainte de intrarea în legalitate a creștinismului și a fenomenului monahal, aceste șapte momente de rugăciune zilnică erau: Ceasurile III, VI, IX, și rugăciunile de seara sau înainte de culcare, la miezul nopții, la cântatul cocoșilor, dimineața. Substanța acestor rugăciuni o reprezentau Rugăciunea Domnească și Psalmi aleși pentru a corespunde respectivelor momente ale zilei sau nopții. Rugăciunea Domnească a avut o importanță de neegalat în procesul răspândirii creștinismului, îndeplinind funcția unei mărturisiri de credință și a unei rugăciuni-școală în catehizarea neofitilor; în jurul repetării ei zilnice s-au cristalizat primele forme ale pravilei de rugăciune cât și cele mai vechi rânduieli de slujbă. Mai presus de toate, această rugăciune a avut rolul de a difuza și întreține ethosul comunitar și dimensiunea duhovnicească, interioară, a vieții creștine.

Libertatea constantiniană a făcut posibilă dezvoltarea unui cult creștin public în mediu urban, între ale cărui elemente-cheie se numără slujbele de seara și dimineața și privegherile. Aceeași perioadă de început a secolului al IV-lea corespunde înfloririi monahismului în pustia Egiptului. Dacă primii monahi egipteni au experimentat cu pravile de rugăciune personale, treptat, în obștile monahale sunt formulate reguli de rugăciune și disciplină, cum sunt *Regulile* Sfântului Pahomie, pe care a căror bază și-a formulat și Sfântul Vasile *Regulile* sale *ascetice*. Acestea din urmă consacră principiul îmbinării rugăciunii cu lucrul mâinilor însă totodată și lista celor șapte slujbe sau momente de rugăciune zilnice.

Exemplul ascetismului monahal a exercitat o mare putere de atracție asupra vieții cotidiene de rugăciune a mirenilor, care s-au străduit să îi imite pe călugări în contextul liturgic al cetății. Ultimul sfert al secolului al IV-lea e martorul împrumuturilor reciproce între oficiul de catedrală și cel monastic, ceea ce duce la afirmarea tipologiei liturgice monastic-urbane, atestate în Capadocia, la Ierusalim și la Antiohia. Oficiul urban a preluat din cel monastic privegherea din a doua parte a nopții, în vreme ce oficiul monastic a preluat din cel urban Ceasurile, și rugăciunile de seara și dimineața. În cântarea antifonală a Psalmilor în biserică de către mireni –

fapt pentru care a fost acuzat de inovație liturgică –, Sfântul Vasile cel Mare a găsit un puternic mijloc de luptă împotriva ereziilor ariană și pnevmatomahă.

Biserica primelor cinci secole a cunoscut mai multe modele de pravilă de rugăciune zilnică. Acestea ar fi putea fi sistematizate după cum urmează:

a) modele ternare, cu rădăcini în iudaism: trei momente de rugăciune pe zi (cf. Dan. 6, 11) sau ceasurile III, VI, IX. Acestora li se adăuga privegherea și rugăciunea nocturnă.

b) practica monahală a rostirii întregii Psaltiri pe parcursul a 24 de ore.

c) modele duodecimale. Exemplu: slujba de priveghere a monahilor din Egiptul de Jos. Erau intonați antifonal 12 psalmi, împărțiți de alte rugăciuni în grupe de câte trei (cf. Sf. Ioan Casian, *Așezămintele mănăstirești*, cartea a II-a). Numărul psalmilor trimite la acela al orelor zilei solare.

d) modelul celor 7 momente de rugăciune (cf. Ps 118, 164) – ulterior, slujbe zilnice – atestat deja la începutul secolului al III-lea și consacrat ulterior de *Regulile* basiliene.

Aceste modele de pravilă nu trebuie considerate a fi concurente, ci complementare. Viabilitatea lor e confirmată de păstrarea lor în practica Bisericii până în zilele noastre. Ele rămân expresii practice ale încercării de a trăi idealul exprimat de îndemnul paulin „*Rugați-vă neîncetat!*” (I Tes. 5, 17).

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

1. Izvoare

1. ***, *Actele Martirice*, studiu introductiv, traducere note și comentarii de Pr. Prof. Ioan Rămureanu, în colecția „Părinți și scriitori bisericești” (prescurtată *PSB*), vol. 11, Ed. IBMBOR, București, 1982.
2. SFÂNTUL ATANASIE CEL MARE, *Scrieri, Partea adoua (Epistole, Viața Cuviosului Părintelui nostru Antonie)*, traducere din grecește, introducere și note de Pr. Prof. Dumitru Stăniloae, colecția „Părinți și scriitori bisericești” [prescurtată *PSB*], vol. 16, Ed. IBMBOR, București, 1988.
3. *Biblia sau Sfânta Scriptură*, tipărită cu aprobarea Sfântului Sinod, reproducând textul edițiilor din 1982 și 1988, Societatea Biblică Interconfesională din România, f.a.
4. CLEMENT ALEXANDRINUL, „Scrieri II”, colecția „Părinți și scriitori bisericești”, vol. 5, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.
5. EGERIA, *Pelerinaj la Locurile Sfinte*, traducere de Cornelia Frișan, ediție bilingvă îngrijită de Andrei Mărcuș, Ed. Galaxia Gutenberg, Târgu Lăpuș, 2009.
6. FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități iudaice*, traducere, note și indici de nume de Ion Acsan, Ed. Hasefer, București, 2001, vol. II.
7. FUNK, F. X. (ed.), *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, vol. I, Schoeningh, Paderborn, 1905.
8. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, „Scrieri. Partea I”, traducere de Pr. Dumitru Stăniloae și Pr. Ioan Buga, *PSB* vol. 29, Ed. IBMBOR, București, 1982.
9. SFÂNTUL GRIGORIE DE NYSSA, „Scrieri. Partea a II-a”, traducere și note de Pr. Teodor Bodogae, *PSB* vol. 30, Ed. IBMBOR, București, 1998.
10. IDEM, *Viața Sfintei Macrina*, traducere din limba greacă de Ioan Pătrulescu, note, postfață și bibliografie de Cristian Bădiliță, Ed. Anastasia, București, 2004.
11. SFÂNTUL GRIGORIE TEOLOGUL, *Cele cinci cuvântări teologice*, traducere din limba greacă, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. Anastasia, București, 1993.

12. IDEM, *Cuvântări*, traducere din limba elină de Călin Popescu, Ed. de suflet, București/Ed. Cartea Ortodoxă, Alexandria, 2009.
13. IDEM, *Cuvânt la Nașterea Mântuitorului Iisus Hristos, Cuvânt la Sfintele Paști, Panegiric (cuvânt de laudă) la Sfântul Vasile cel Mare*, trad. de Pr. Eugen Morar, Nicușor Deciu, Pr. Prof. Nicolae Donos, Ed. IBMBOR, București, 2009.
14. IDEM, „Epistolele către Sfântul Vasile cel Mare”, traducere din limba greacă de Alexandru Mihăilă, în *Studii Teologice*, nr. 1/2009, p. 215-236.
15. HAMMAN, A. o.f.m., *Prières des premiers chrétiens*, nouvelle édition, Arthème Fayard, Paris, 1952.
16. ICĂ jr, Diac. Ioan I., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I – *Canonul apostolic al primelor secole*, Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.
17. SFÂNTUL IOAN CASIAN, *Scrieri alese (Așezămintele mănăstirești și Convorbiri duhovnicești)*, traducere de Prof. Vasile Cojocaru și Prof. David Popescu, colecția „Părinți și scriitori bisericești”, vol. 57, Ed. IBMBOR, București, 1990.
18. SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Tâlcuiri la Epistola Întâi către Timotei*, traducere de Teodosie Athanasiu, Socec, București, ¹1911; ediția a doua, revizuiă, Ed. Nemira, București, 2005, ed. electronică.
19. *LXX Septuaginta*, ed. Alfred Rahlfs, Württembergische Bibelanstalt / Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1935.
20. *Nouveau Testament interlinéaire grec/français* avec, en regard, le texte de la Traduction œcuménique de la Bible et de la Bible «en français courant» par Maurice Carrez avec la collaboration de Georges Metzger et Laurent Gally, Copyrights: Texte grec: Deutsche Bibelgesellschaft, 1990; Texte interlinéaire: Société biblique française, 1993; Traduction œcuménique de la Bible: Cerf/Société biblique française, 1988; Traduction «en français courant», Société biblique française, 1992; Alliance Biblique Universelle, 1993.
21. ORIGEN, „Scrieri II”, traducere de Pr. Prof. T. Bodogae, Pr. Prof., Nicolae Neaga și Zorica Lațcu, studiu introductiv și note de Pr. Prof. T. Bodogae, în colecția *PSB*, vol. 7, Ed. IBMBOR, București, 1982.
22. PALADIE, *Istoria lausiacă (Lavsaicon)*, traducere, introducere și note de Pr. Dumitru Stăniloae, Ed. IBMBOR, București, 2007.

23. ***, *Patericul sau Apostegmele Părinților din pustiu*. Colecția alfabetică. Text integral, traducere, introducere și prezentări de Cristian Bădiliță, Polirom, 2003.
24. *Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, SS. Patrum, Doctorum Scriptorumque ecclesiasticorum, sive latinorum, sive graecorum, qui ab aevo apostolico ad tempora Innocentii III (anno 1216) pro latinis et ad concilii Florentini tempora (ann. 1439) pro graecis floruerunt*, Series Graeca, Accurante J.-P. Migne, tomus XXVIII: S.P.N. Athanasii, *Opera omnia quae extant vel quae ejus nomine circumferuntur*, tomus quartus, Paris, 1857.
25. „Scrierile Părinților Apostolici”, traducere, note și indici de Preot Dr. Dumitru Fecioru, în colecția „Părinți și scriitori bisericești”, vol. 1, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
26. *Tractate Berakoth (Benedictions): Mishna and Tosephta*, translated from the Hebrew with introduction and notes by A. Lukyn Williams, D.D., Society for Promoting Christian Knowledge, London/MacMillan, New York, 1921.
27. TYRANNIUS RUFINUS, *Historia monachorum sive De vita Sanctorum Patrum*, herausgegeben von Eva Schulz-Flügel, seria „Patristische Texte und Studien”, vol. 34, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 1990.
28. SFÂNTUL VASILE CEL MARE, *Omilii la Hexaemeron, Omilii la Psalmi, Omilii și Cuvântări*, în „Scrieri. Partea I”, traducere, introducere, note și indici de Pr. D. Fecioru, colecția *PSB*, vol. 17, București, 1986.
29. IDEM, *Asceticele*, în „Scrieri. Partea a doua”, traducere, introducere, indici și note de Prof. Iorgu D. Ivan, în colecția *PSB*, vol. 18, Ed. IBMBOR, București, 1989.
30. IDEM, *Despre Sfântul Duh, Epistole*, în „Scrieri. Partea a treia”, traducere, introducere, note și indici de Pr. Prof. Constantin Cornițescu și Pr. Prof. Teodor Bodogae, colecția *PSB*, vol. 12, București, 1988.

2. Surse secundare

a. Cărți și monografii

1. BERNARDI, JEAN, *Grigorie din Nazianz. Teologul și epoca sa (330-390)*, traducere Cristian Pop, cu o selecție a *Poemelor autobiografice* în traducerea diac. Ioan I. Ică jr, Ed. Deisis, Sibiu, 2002, p. 281-380.
2. BEHR, John, *Formarea teologiei creștine*, vol. 1 – *Drumul spre Niceea*, traducere din limba engleză de Mihail G. Neamțu, Ed. Sophia, București, 2004.
3. BRADSHAW, Paul F., *Daily Prayer in the Early Church: A Study of the Origin and Early Development of the Divine Office*, ¹1981, Wipf and Stock Publishers, Eugene, Oregon, 2008.
4. CHASE, Frederic Henry, *The Lord's Prayer in the Early Church*, Cambridge, at the University Press, 1891.
5. EKIRCH, A.R., *At Day's Close, Night in Times Past*, W.W. Norton & Co., New York, 2005.
6. FALK, Daniel K., *Daily, Sabbath and Festival Prayers in the Dead Sea Scrolls*, Seria *Studies on the Texts of the Desert of Judah*, vol. 27, Brill, Leiden – Boston, 1997.
7. FALK, Daniel K.; MARTÍNEZ, Florentino García; SCHULLER, Eileen M. (ed.), *Sapiential, Liturgical and Poetical Texts from Qumran. Proceedings of the Third Meeting of the International Organization for Qumran Studies, Oslo, 1998, Published in Memory of Maurice Baillet*, Seria *Studies on the Texts of the Desert of Judah*, vol. 35, Brill, Leiden – Boston – Köln, 2000.
8. HAMMERLING, Roy, *The Lord's Prayer in the Early Church. The Pearl of Great Price*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.
9. MOBERLY, R.W.L., *Old Testament Theology: Reading the Hebrew Bible as Christian Scripture*, Baker Academic, Baker Publishing Group, Grand Rapids, Michigan, 2013, ed. electronică (e-book).
10. PENNER, Jeremy, *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*, Seria *Studies on the Texts of the Desert of Judah*, vol. 104, Brill, Leiden – Boston, 2012.
11. QUASTEN, Johannes, *Patrology*, vol. II -III, Christian Classics, Thomas More Publishing, Allen TX, 1959.
12. SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Introducere în teologia liturgică*, traducere din limba engleză de Ierom. Vasile Bârză, Ed. Sophia, București, 2009.

13. TAFT, Robert F., S.J., *The Liturgy of the Hours in East and West. The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press, St. John's Abbey, Collegeville, MN, 1986.
14. WOOLFENDEN, Gregory W., *Daily Liturgical Prayer: Origins and Theology*, Ashgate Publishing, ¹2004, Routledge, New York, ²2016.

b. Studii și articole

1. ABRUDAN, Pr. Prof. Dr. Dumitru, „Cartea Psalmilor în spiritualitatea ortodoxă”, în *Studii Teologice*, anul XXXVII (1985), nr. 7-8, p. 453-471.
2. ADLER, Cyrus; HIRSCH, Emil G., „Shemoneh 'Esreh”, în *The Jewish Encyclopedia*, Funk & Wagnalls, New York London, 1905, Vol. XI, p. 270-282.
3. BENGĂ, Pr. Daniel, „Convertirea la creștinism în antichitate ca „pelerinaj” între două lumi”, în: *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă București*, VII (2007), p. 195-209.
4. IDEM, „Pregătirea pentru Botez și botezul catehumenilor în Ierusalim după descrierea pelerinei Egeria și după *Catehezele Mistagogice* ale Sfântului Chiril”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă "Patriarhul Justinian" din București*, I (2001), p. 257-288.
5. BLAU, Ludwig, „Phylacteries” („tefillin”), în *The Jewish Encyclopedia*, Funk & Wagnalls, New York London, 1905, Vol. X, p. 21-28.
6. BRANIȘTE, Pr. Prof. Ene, „Slujba Utreniei. Istoric și explicare”, în *Studii Teologice*, anul (1972), nr. 1-2, p. 70-89.
7. COLIBĂ, Pr. Mihai, „Regulile monahale ale Sfântului Vasile cel Mare în istoria vieții monahale și a cultului creștin”, în *Studia Basiliana* vol. II, p. 459-474.
8. CORNÎTESCU, Diac. Asist. Dr. Emilian, „Sensul rugăciunii după Vechiul Testament”, în *Ortodoxia*, anul XXXV (1983), nr. 3, p. 387-404.
9. DURĂ, Pr. Asist. Dr. Nicolae V., „Mărturii ale tradiției canonice despre rugăciune”, în *Studii Teologice*, anul XXXV (1983), nr. 7-8, p. 481-490.
10. IDEM, „Mărturii ale tradiției ortodoxe, biblice și patristice, despre rugăciune”, în *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, anul LX (1984), nr. 1-3, p. 81-103.

11. FALK, Daniel K., „Liturgical Progression and the Experience of Transformation in Prayers from Qumran”, *Dead Sea Discoveries* 22 (2015), p. 267-284.
12. MARCU, Pr. Prof. Dr. Grigorie, „Episoade din viața Bisericii creștine a veacului apostolesc în expunere și interpretare lucanică”, în *Mitropolia Ardealului*, anul V (1960), nr. 7-8, p. 519-534.
13. MIRCEA, Magistrand Pr. Ioan, „Organizarea Bisericii și viața primilor creștini, după *Faptele Apostolilor*”, în *Studii Teologice* anul VII (1955), nr. 1-2, p. 54-92.
14. PETRESCU, Drd. Macedon, „Despre rugăciune în *Cartea Psalmilor*”, în *Studii Teologice*, anul XXXVI (1984), nr. 9-10, p. 666-672.
15. PREDA, Pr. Conf. Dr. Constantin, „Rugăciunea în Biserica Apostolică. Mărturia *Faptelor Apostolilor*”, în *Anuarul FTOUB* VII (2007), p. 29-52.
16. IDEM, „Sinodul Apostolic de la Ierusalim. Un model de a hotărî în Biserică (FA 15, 1-35)”, în *Anuarul Facultății de Teologie Ortodoxă*, nr. IV (2004), p. 323-341.
17. RUSU-PĂSĂRIN, Dr. Gabriela, „Receptarea Pravilei de la Govora – perspectivă comparativă”, în *Studii de Biblioteconomie și Știința Informării / Library and Information Science Research*, nr. 14 / 2010, Editura Universității din București, p. 162-174.
18. TAFT, Robert F., „Mount Athos: A Late Chapter in the History of the Byzantine Rite”, în *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 42 (1988), p. 179-194.
19. VINTILESCU, Pr. Prof. Petre, „Oficiul Utreniei”, în *Glasul Bisericii*, anul XII (1963), nr. 7-8, p. 683-699.

UNIVERSITATEA „OVIDIUS“ CONSTANȚA
DEPARTAMENTUL ȘCOLII DOCTORALE DE TEOLOGIE

DECLARAȚIE

Subsemnatul Gelu Păcurar, doctorand al Universității Ovidius din Constanța, îmi asum răspunderea cu privire la originalitatea conținutului tezei de doctorat cu titlul

„Pravila de rugăciune oglindită în paginile scripturistice și în opera Sfinților Părinți până la începutul secolului al V-lea”,

precum și respectarea standardelor de calitate și etică profesională conform legislației referitoare la fraudă academică, plagiat și drepturile de autor.

Data

Semnătura student-doctorand,